

Inhoud

Voorwoord 9

- 1 Biologie, links en rechts 11
  - De evolutionaire geest* 13
  - Het doodgeknuffelde kind* 17
  - Macho-oorsprongsmythen* 27

- 2 Het andere darwinisme 39
  - Verlicht eigenbelang* 42
  - Enron en het zelfzuchtige gen* 51

- 3 Hoe lichamen met elkaar praten 59
  - Het correspondentieprobleem* 60
  - De kunst van het na-apen* 67
  - Een invoelend brein* 79
  - Muizen met medelijden* 83
  - De kat Oscar* 87
  - Empathie heeft een gezicht nodig* 93

- 4 Andermans schoenen 100
  - Medegevoel* 104
  - In de verbeelding van plaats wisselen* 109
  - In het water springen* 118
  - Roodkapje* 125
  - Een warme gloed* 183

5	De olifant in de kamer	136
	<i>Ontogenie en fylogenie</i>	138
	<i>Flippende idioten</i>	143
	<i>Happy</i>	149
	<i>In zijn eigen glazen bolletje</i>	158
	<i>Gele sneeuw</i>	163
	<i>Wijzende primaten</i>	170
6	Eerlijk is eerlijk	178
	<i>Hazen- of hertenjacht?</i>	179
	<i>Blindelings vertrouwen</i>	183
	<i>Wat heb jij voor mij gedaan?</i>	190
	<i>Evolutie zonder dieren</i>	197
	<i>De laatsten zullen de eersten zijn</i>	204
	<i>Apengeld</i>	215
7	Krom hout	223
	<i>Een Russisch poppetje</i>	226
	<i>De duistere kant</i>	232
	<i>De onzichtbare helpende hand</i>	244
	Noten	250
	Geraadpleegde literatuur	279
	Dankbetuiging	301
	Register	303

Voorwoord

Hebzucht is uit, empathie is in.

Tezamen met de verkiezing van een nieuwe Amerikaanse president heeft de mondiale financiële crisis een aardverschuiving in de samenleving teweeggebracht. Velen hadden het idee te ontwaken uit een boze droom over een reusachtig casino waarin ieders geld werd vergokt ten bate van een groepje gelukkigen die zich niets van de rest van de mensheid aantrok. Deze nachtmerrie was een kwart eeuw eerder op gang gebracht door de ‘trickle-down’ economische ideologie van Reagan en Thatcher en de geruststellende verzekering dat markten prima in staat zijn zichzelf te reguleren. Daarin gelooft niemand meer.

Veel Europese landen, waaronder Nederland, hebben ondertussen hun eigen verruwing meegemaakt, waarbij sommigen niet konden nalaten de frustraties om te zetten in haat tegen iedereen die anders is. De politiek lijkt klaar voor een nieuw tijdperk waarin de nadruk op samenwerking, integratie en sociale verantwoordelijkheid ligt. Het gaat om wat een samenleving bijeenbrengt en wat het bestaan erbinnen de moeite waard maakt. Empathie is het hoofdthema van onze tijd, zoals weerspiegeld in de redevoeringen van Barack Obama, bijvoorbeeld in de woorden die hij tot afgestudeerden aan Northwestern University in Chicago richtte: ‘Ik denk dat we het meer over ons empathietekort moeten hebben. Je ontwikkelt je ware mogelijkheden pas als je je lot verbindt aan iets wat groter is dan jezelf.’¹

De strekking van *Een tijd voor empathie* is dat de menselijke natuur hierbij geweldige hulp biedt. De biologie wordt weliswaar meestal ingeroepen ter rechtvaardiging van een op egoïstische beginselen geschoeide samenleving, maar we mogen nooit vergeten dat ze ook het bindmiddel heeft opgeleverd dat gemeenschappen bijeenhoudt. Dit bindmiddel is voor ons hetzelfde als voor veel andere dieren. Op anderen afgestemd zijn, activiteiten coördineren en zorgen voor behoeftigen beperkt zich niet tot onze soort. De menselijke empathie heeft de rugdekking van een lange evolutionaire geschiedenis.

Biologie, links en rechts

‘Wat is de overheid anders dan de allergrootste reflectie op de menselijke natuur?’

– James Madison, 1788²

Zijn wij de hoeders van onze broeders? Is dat de bedoeling? Of botst het alleen maar met onze levensbestemming, die volgens economen inhoudt dat we moeten consumeren en produceren, en volgens biologen dat we overleven en ons reproduceren? Het is niet zo onlogisch dat deze beide zienswijzen ongeveer dezelfde klank hebben, aangezien ze in dezelfde periode en dezelfde omgeving zijn ontstaan, en wel tijdens de Industriële Revolutie in Engeland. Beide gaan uit van de logica dat concurrentie goed voor je is.

Iets eerder en iets verder naar het noorden, in Schotland, werd hier anders over gedacht. Adam Smith, de vader van de economie, besefte als geen ander dat het najagen van eigenbelang door *fellow feeling* moet worden ingetoomd. Deze Engelse term, die in die tijd veel werd gebruikt, slaat op de natuurlijke gevoelens van vriendschap en medegevoel tussen alle mensen. Smith sprak daarover in *The Theory of Moral Sentiments*, een veel minder populair boek dan zijn latere werk *The Wealth of Nations*. Hij opende zijn eerste boek met de beroemde regels:

‘Hoe zelfzuchtig de mens naar onze veronderstelling ook is, er zijn in zijn natuur duidelijk enkele beginselen die hem belang doen stellen in het lot van anderen en die hun geluk voor hem noodzakelijk maken, ook al levert het hem niets anders op dan het genoegen om dat te zien.’³

Tijdens de Franse Revolutie werd de *fraternité* bezongen, Abraham Lincoln deed een beroep op de banden van het medegevoel en Theo-

dore Roosevelt roemde fellow feeling als ‘de belangrijkste factor voor de totstandkoming van een gezond politiek en sociaal leven’. Maar als dat zo is, waarom wordt dit sentiment dan soms bespot als... sentimenteel? Een recent voorbeeld daarvan deed zich voor in 2005, nadat Louisiana door de orkaan Katrina was getroffen. Terwijl het Amerikaanse volk deze ongekende catastrofe gefascineerd volgde, meende een nieuwszender de vraag te moeten opwerpen of de Grondwet wel in hulpverlening bij rampen voorziet. Een gast in het betreffende programma betoogde dat andermans ellende ons volstrekt niet aangaat.

Op de dag van de dijkdoorbraken was ik onderweg van Atlanta naar Alabama om een voordracht op Auburn University te geven. Afgezien van enkele omgewaaide bomen had dit gedeelte van Alabama weinig schade opgelopen, maar het hotel zat vol vluchtelingen: de kamers werden bevolkt door hele gezinnen met grootouders, kinderen, honden en katten. Ik werd wakker in een dierentuin! Voor een bioloog misschien niet zo’n vreemde plek, maar het gaf wel een beeld van de omvang van de ramp. En dan hadden deze mensen nog geluk gehad. De kop van de ochtendkrant voor mijn deur luidde: ‘Waarom zijn wij als beesten in de steek gelaten?’ Deze woorden kwamen van mensen die al dagenlang zonder eten en sanitaire voorzieningen in het Louisiana Super Dome, een groot football-stadion, vastzaten.

Ik nam aanstoot aan deze kop, niet omdat ik vond dat er geen reden tot klagen was, maar omdat dieren elkaar niet noodzakelijkerwijs in de steek laten. Mijn voordracht ging uiterekend over dit onderwerp, over het feit dat we een ‘aap in ons’ hebben die lang niet zo harteloos en gemeen is als wel wordt beweerd, en dat empathie bij onze soort aangeboren is. Ik beweerde echter niet dat dit altijd tot uiting komt. Duizenden die genoeg geld en een auto hadden waren New Orleans ontvlucht en hadden de zieken, bejaarden en armen gewoon aan hun lot overgelaten. Op sommige plaatsen dreven lijken in het water die door alligators werden angevreten.

Maar direct na de ramp heerste er in het land ook diepe schaamte over wat er was gebeurd, en kwam er een ongelofelijke hulpverlening van de grond. Het medeleven was niet afwezig – het kwam alleen laat op gang. Amerikanen zijn een vrijgevig volk, maar grootgebracht met de misvatting dat de ‘onzichtbare hand’ van de vrije markt – een metafoor afkomstig van dezelfde Adam Smith – met alle problemen in de

wereld afreken. De onzichtbare hand voorkwam echter geenszins de ontstellende taferelen die in New Orleans met de ‘overleving van de sterksten’ gepaard gingen.

Het onaangename geheim van economisch succes is dat het soms ten koste gaat van de publieke sector, en aldus een reusachtige onderklasse in het leven roept waar geen mens zich om bekommert. Katrina bracht de onderbuik van de Amerikaanse samenleving aan het licht. Terwijl ik naar Atlanta terugreed, drong tot me door dat dit hét thema van onze tijd is: het algemeen welzijn. We zijn geneigd ons te concentreren op oorlogen, terreurdreiging, globalisering en triviale politieke schandalen, maar de grote vraag is hoe we een goed draaiende economie met een humane samenleving kunnen combineren. Dit heeft betrekking op de gezondheidszorg, het onderwijs, het recht en – zoals door Katrina werd geïllustreerd – de bescherming tegen natuurrampen. De dijken in Louisiana waren op schandalige wijze verwaarloosd. In de weken na de overstroming werd er in de media beschuldigend met de vinger gewezen. Waren de waterbouwkundigen tekortgeschoten? Waren er gelden ontvreemd? Had de president zijn vakantie niet moeten afbreken? Waar ik vandaan kom horen vingers in de dijk thuis – zo wil het verhaaltje het tenminste. In Nederland (dat voor een aanzienlijk deel onder de zeespiegel ligt, soms meer dan vijf meter) zijn dijken zo heilig dat de politiek er letterlijk niets over te vertellen heeft: het waterbeheer is in handen van ingenieurs en uit lokale burgers bestaande waterschappen die nog ouder zijn dan de natie zelf.

Dit weerspiegelt natuurlijk ook een wantrouwen jegens de overheid, niet zozeer de bemoeienis van de overheid als wel de kortzichtigheid van de meeste politici.

DE EVOLUTIONAIRE GEEST

De wijze waarop mensen hun samenlevingen organiseren is misschien geen onderwerp waar een bioloog zich om moet bekommeren. Ik zou me druk moeten maken over de grote ivoorsnavel, de rol van primaten in de verspreiding van aids en ebola, de verdwijning van het tropisch regenwoud of de vraag of we al dan niet van mensapen afstammen. Hoewel het laatste voor sommigen een teer punt blijft, is de publieke

opinie over de rol van de biologie spectaculair omgeslagen. De dagen waarin E.O. Wilson na een voordracht over het verband tussen menselijk en dierlijk gedrag koud water over zich heen kreeg, liggen achter ons. Doordat men meer openstaat voor parallellen met dieren, heeft de bioloog het een stuk gemakkelijker gekregen. Daarom heb ik besloten om een stap verder te gaan en te onderzoeken wat voor licht de biologie op de menselijke samenleving kan werpen. Als dit betekent dat ik me in politiek vaarwater begeef, wil dat nog niet zeggen dat de biologie daar eerder buiten stond. In elk debat over politiek beleid is sprake van vergaande aannames over de menselijke natuur, die worden gepresenteerd alsof ze rechtstreeks uit de biologie afkomstig zijn. Dat is echter bijna nooit het geval.

Voorstanders van open concurrentie beroepen zich bijvoorbeeld vaak op de evolutie. Het begrip drong zelfs door tot de beruchte ‘hebzuchtspeech’ van Gordon Gekko, de door Michael Douglas vertolkte meedogenloze ondernemer uit de in 1987 uitgebrachte film *Wall Street*:

‘Het gaat erom, dames en heren, dat “hebzucht” – bij gebrek aan een betere term – goed is. Hebzucht is juist. Hebzucht werkt. Hebzucht verheldert, snijdt hout en raakt het wezen van de evolutionaire geest.’

De evolutionaire geest? Waarom zijn de aannames over biologie altijd zo negatief? In de sociale wetenschappen wordt de menselijke natuur gekarakteriseerd door het oude hobbesiaanse gezegde *Homo homini lupus* (‘De mens is voor zijn medemens een wolf’), een aanvechtbare verklaring over onze soort die is gebaseerd op onjuiste aannames over een andere soort. Een bioloog die de interactie tussen de samenleving en de menselijke natuur onderzoekt, doet dan ook eigenlijk niets nieuws. Het enige verschil is dat de bioloog, in plaats van te proberen een bepaalde ideologie te rechtvaardigen, echt belangstelt in de vraag wat de menselijke natuur is en waaruit ze is voortgekomen. Is de evolutionaire geest werkelijk volledig op hebzucht gericht, zoals Gekko beweerde, of is er meer aan de hand?

Juristen, economen en politicologen ontbreekt het aan methoden om objectief naar hun eigen samenleving te kijken. Wat voor vergelijkingsmateriaal hebben ze? Zelden of nooit raadplegen ze de enorme hoeveelheid kennis over het menselijk gedrag die in de antropologie,

psychologie, biologie en neurowetenschap bijeengebracht is. Deze laatste disciplines stellen eenvoudigweg dat we groepsdieren zijn: uiterst coöperatief, gevoelig voor onrecht en soms oorlogszuchtig, maar meestal vredelievend. Een samenleving die deze neigingen negeert, kan niet optimaal zijn. Inderdaad zijn we ook door impulsen gedreven dieren, gericht op status, territorium en een goede voedselvoorziening, zodat elke samenleving die deze neigingen negeert evenmin optimaal kan zijn. Onze soort kent zowel een sociale als een zelfzuchtige kant. Aangezien in het Westen voornamelijk het laatste wordt benadrukt, zal ik me hier vooral op het eerste richten: op de rol van empathie en sociale verbondenheid.

Er is fascinerend nieuw onderzoek gedaan naar de oorsprong van altruïsme en gerechtigheid bij zowel onszelf als andere dieren. Als je bijvoorbeeld twee apen voor dezelfde taak zeer verschillend beloont, weigert de aap die aan het kortste eind trekt eenvoudigweg door te werken. Ook bij onze soort weigeren mensen inkomen als ze vinden dat er niet eerlijk wordt gedeeld. Aangezien een beetje inkomen altijd beter is dan helemaal niets, betekent dit dat zowel apen als mensen zich niet letterlijk aan het profijtbeginsel houden. De afkeer van oneerlijke verdelingen toont zowel het belang dat we in beloningen stellen als de juistheid van de bewering dat er een natuurlijke afkeer van onrecht bestaat.

Toch lijken we in bepaalde opzichten steeds verder op te schuiven naar een samenleving zonder enige solidariteit, een samenleving waarin veel mensen mogen verwachten dat ze aan het kortste eind zullen trekken. Deze tendens verzoenen met aloude christelijke waarden als zorg voor de zieken en de armen lijkt onbegonnen werk. Bij wijze van gangbare strategie wijst men soms echter met de beschuldigende vinger naar de slachtoffers. Als we de armen de schuld van hun eigen armoede kunnen geven, is verder iedereen vrijgepleit. Zo riep de vooraanstaande conservatieve politicus Newt Gingrich een jaar na Katrina op tot een onderzoek naar het 'mislukte burgerschap' van mensen die niet aan de orkaan hadden weten te ontkomen.⁴

Zij die graag de nadruk op individuele vrijheid leggen, beschouwen het belang van de gemeenschap vaak als een romantisch idee, als iets voor slappingen en communisten. Ze geven de voorkeur aan een ieder-voor-zichdenken. Waarom zou je, in plaats van geld uit te geven aan dijken die een hele regio beschermen, iedereen niet voor zijn eigen

veiligheid laten zorgen? Een nieuw bedrijf in Florida regelt dat dan ook en verhuurt zitplaatsen in privévliegtuigen om mensen te evacueren uit door orkanen bedreigde gebieden. Zo hoeven diegenen die het zich kunnen veroorloven niet in een slakkengangetje met de overige bevolking uit een rampgebied weg te rijden.

Elke samenleving moet optreden tegen deze ikke-ikkementaliteit. Ik ben er dagelijks getuige van. En ik heb het nu niet over mensen, maar over de chimpansees in het Yerkes National Primate Research Center, waar ik werk. In ons veldstation ten noordoosten van Atlanta hebben we de chimpansees op grote omheinde terreinen ondergebracht. Soms geven we ze voedsel dat ze kunnen delen, bijvoorbeeld watermeloenen. De meeste apen willen als eerste een watermeloen in handen krijgen, want als ze een vrucht eenmaal hebben, wordt hij slechts zelden door een ander afgepakt. Er bestaat respect voor eigendom, zodat de laagstgeplaatste vrouw zelfs van de meest dominante man haar voedsel mag houden. Bezitters van voedsel worden vaak met een uitgestrekte hand door anderen benaderd (tevens het universele gebaar waarmee mensen om een aalmoes vragen). De apen smeken en jengelen en staan letterlijk voor de ander te dreinen. Als de bezitter niet toegeeft, krijgt de bedelaar soms een stuip en rolt krijsend over de grond alsof de wereld vergaat.

Waar het om gaat is dat er zowel sprake is van eigendom als van samen delen. Uiteindelijk, meestal binnen twintig minuten, hebben alle chimpansees in de groep wat te eten. De bezitters delen het voedsel met hun beste vrienden en familieleden, die het op hun beurt ook met hun beste vrienden en familieleden delen. Het is een tamelijk vreedzaam tafereeltje, ook al wordt er flink met de ellebogen gewerkt. Ik weet nog goed dat een televisieploeg vastlegde hoe er voedsel werd gedeeld en dat de cameraman zich naar mij toewendde met de woorden: 'Ik moet dit eens aan mijn kinderen laten zien, die kunnen er nog wat van leren.'

Geloof niet iedereen die beweert dat het in de natuur draait om de strijd om het bestaan en dat wij dus ook zo moeten leven. Veel dieren overleven niet door elkaar af te maken of alles voor zichzelf op te eisen, maar door met elkaar samen te werken en onderling te delen. Dit geldt in uitgesproken mate voor groepsjagers, zoals wolven en orca's, maar ook voor onze naaste verwanten, de primaten. Volgens een onderzoek in Tai National Park in Ivoorkust verzorgden chimpansees groepsge-

Chimps bedelen om voedsel met hetzelfde handgebaar (met de handpalm omhooggekeerd) dat kenmerkend is voor onze soort.

noten die door luipaarden waren verwond. Ze likten hun bloed weg, verwijderden zorgvuldig het vuil uit de wonden en verjoegen met wuivende bewegingen de vliegen die in de buurt van de wonden kwamen. Ze beschermden gewonde kameraden en pasten het tempo van hun trek door het bos aan hen aan. Dit alles is volkomen logisch, aangezien chimpansees een goede reden hebben om in groepen te leven, net zoals wolven en mensen daarvoor een goede reden hebben. Als de ene mens de ander als een wolf behandelt, doet hij dat in alle opzichten, niet alleen in negatief opzicht. We zouden ons huidige leven niet leiden als onze voorouders sociaal afstandelijk waren geweest.

Onze aannames over de menselijke natuur zijn aan een volledige herziening toe. Te veel economen en politici modelleren de menselijke samenleving naar de voortdurende strijd die naar hun idee in de natuur heerst, maar die louter op projectie berust. Als goochelaars gooien ze eerst hun ideologische vooroordelen in de hoge hoed van de natuur, om ze er vervolgens aan de oren weer uit te trekken. Op deze manier tonen ze hoezeer de natuur hun gelijk geeft. We zijn te lang in deze truc gelopen. Uiteraard speelt concurrentie een rol in het geheel, maar de mens kan niet alleen van concurrentie bestaan.

HET DOODGEKNUFFELDE KIND

De Duitse filosoof Immanuel Kant had even weinig op met menselijke vriendelijkheid als de voormalige Amerikaanse vicepresident Dick